

Józef Kość

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Standaryzacja tekstowa inwentarzy wiejskich z XVII wieku

Badacze tekstów urzędowych, zarówno w wersji prawnej, jak i prawniczej, są zgodni w traktowaniu ich jako wypowiedzi zestandaryzowanych. Przy czym standaryzacja tych tekstów postrzegana jest w dwóch sferach, tj. w rejestrze eksponentów tekstowych wyrażanych przez przynależne do różnych poziomów jednostki języka oraz w ukształtowaniu strukturalnym wypowiedzi urzędowej. W tej kwestii zasadnicze stanowisko zajęła Ewa Malinowska: „Standaryzacja komunikatów urzędowych związana jest z powtarzalnością sytuacji, co pozwala powielać wyspecjalizowane sposoby realizacji tekstowych”¹. Jerzy Bartmiński i Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska wspomnianą kwestię ujmowali następująco:

Cechą typową dla tekstów urzędowych jest znormalizowany układ graficzny tekstu i stała (wymagana przez normę gatunkową) kolejność podawanych informacji, co ma ułatwić percepcję treści pisma, ocenę logiczności powiązań między jego częściami, a także szybką orientację co do kompletności przekazywanych danych, potrzebnych do oficjalnego procedowania w sprawie. Tekst wykazuje schematyzację także na poziomie leksykalnym [...] oraz składniowym².

Zatem standaryzacja tekstów urzędowych rozwija się na określonym podłożu komunikacyjnym i konceptualnym, co wobec tego wymaga uwzględnienia w jej analizie także aspektów pragmatycznych. Wspomniana szablonowo-

---

¹ E. Malinowska, *Język w urzędach*, w: *Polszczyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci*, red. W. Pisarek, Kraków 1999, s. 84; por. też eadem, *Konstytucja jako gatunek tekstu prawnego*, Opole 2012, s. 160–162.

² J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Tekstologia*, Warszawa 2009, s. 119.

wość komunikatów urzędowych jest potwierdzana przez lingwistów głównie na podstawie wypowiedzi współczesnych.

Kwestią otwartą pozostaje dotąd standaryzacja tekstów urzędowych z epoki staropolskiej i średniopolskiej, chociaż ukazały się już opracowania, wciąż jednak nieliczne, w których zagadnienie to w niektórych aspektach poruszano³. W historycznej komunikacji instytucjonalnej funkcjonowały teksty urzędowe określane mianem inwentarzy⁴, które nie tylko umożliwiają weryfikację poglądu o standaryzacji tego typu tekstów, ale zarazem dokumentują konstytutywną rolę tejże kategorii tekstowej w formowaniu wypowiedzi kancelaryjnych. Inwentarze znajdują się między innymi w zbiorach dokumentów z lustracji dóbr królewskich przeprowadzanych od XVI do XVIII wieku we wszystkich dzielnicach ówczesnej Rzeczypospolitej przez powoływane dekretami sejmowymi komisje lustracyjne.

Poddane analizie inwentarze wiejskie⁵ zostały sporządzone w trakcie lustracji ziemi chełmskiej, należącej do województwa ruskiego, którą przeprowadzono w 1661 roku. Inwentarze te przedstawiają przychody i dochody wsi i folwarków chełmskich uzyskiwane przez posesorów tychże wsi i folwarków, którzy na podstawie sporządzonych przez lustratorów spisów inwentarzowych składników

³ Np. W. Kuraszkiewicz, *Formuły przysięgi w rotach sądowych XIV–XV wieku*, w: Pastori et magistro. *Praca zbiorowa dla uczczenia jubileuszu 50-lecia kapłaństwa księdza biskupa Piotra Katwy, profesora i wielkiego kanclerza Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Lublin 1966, s. 393–404; H. Wiśniewska, *Stylistyczne i socjalne i odmiany polszczyzny lublinian w XVII wieku*, Lublin 1977; T. Lizisowa, *Język Kodeksu Olszewskiego (1550). Z recepcji staropolskiego języka prawnego-sądowego w Wielkim Księstwie Litewskim w szesnastym wieku*, Kraków 2000; M. Hawrysz, *Język miejskiej wspólnoty Opola na przełomie XVII i XVIII wieku. Studium pragmatyngwistyczne „Księgi wójtowskiej”*, Wrocław 2003; M. Jurewicz-Nowak, *Model protokołu sądów bartniczych w starostwie leżajskim 1478–1637*, w: *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 2, *Tekst a gatunek*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2004, s. 147–156; I. Szczepankowska, *Język prawny I Rzeczypospolitej w „Zbiorze praw sądowych” Andrzeja Zamoyskiego*, cz. 1, *Pojęcia prawne*, cz. 2, *Wypowiedzi normatywne*, Białystok 2004; M. Siuciak, *Średniowieczny dyskurs prawny – czyli o początkach stylu urzędowego*, w: *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś*, red. U. Sokólska, Białystok 2011, s. 285–298.

⁴ A. Bochnakowa, *Leksykalne okruczy z dawnych inwentarzy*, w: *Silva rerum philologiarum. Studia ofiarowane Profesor Marii Strycharskiej-Brzezynie z okazji Jej jubileuszu*, red. J.S. Gruchała, H. Kurek, Kraków 2010, s. 71–77; K. Banderowicz, *Koneweczek osiem sztuczek i mycka aksamitna białogłowska. O dobrach doczesnych w inwentarzach rzeczy pozostałych po poznańskich mieszczanach*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2012, t. 19 (39), z. 2, s. 47–64.

⁵ *Lustracja województwa ruskiego 1661–1665*, cz. 3, *Ziemie halicka i chełmska*, wyd. E. i K. Arłamowscy, W. Kaput, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976. Wszystkie przytoczenia materiałowe z podaniem strony zamieszczone w artykule pochodzą z tego źródła i zachowują jego pisownię. W operacie lustracyjnym wsi chełmskich na stronach od 186 do 221 znajduje się 35 inwentarzy wiejskich wraz z inwentarzami folwarcznymi.

majątkowych danej posesji i wyliczeń pieniężnych ich wartości byli zobligowani do odprowadzania podatku kwarcianego należnego skarbowi koronnemu.

Głównym źródłem informacji majątkowo-finansowej zamieszczonej przez lustratorów w inwentarzach były wywiady z miejscowymi posesorami i ich przedstawicielami, gdyż uchwała sejmu z lat 1563/1564 zobowiązywała starostów i tenentariuszy, aby „podali ku posłuszeństwu [lustratorom] pisarze, wójtowie, wóldarze i inne sługi i kmiecie, aby rewizorowie inwentarze poczynić mogli”⁶. Zeznania i wyjaśnienia były składane przed komisją lustracyjną pod przysięgą, co wymagało od zeznających prawdomówności. Oprócz wywiadów stosowano jeszcze autopsję, zwłaszcza wówczas, „gdy przedmiot badań nie leżał zbyt daleko od miejsca chwilowego pobytu lustratorów”⁷. Poza wymienionymi źródłami informacji lustratorzy przywoływali także przedkładane im dokumenty inwentarzowe z poprzednio przeprowadzonych postępowań rewizyjnych, co poświadczają np. wpisy: *W tej wsi iuxta lustrationem a. 1627 było osiadłych półłanków 20, teraz jest osiadłych ćwierci 12 [220], W tej wsi iuxta lustrationem a. 1627 było osiadłych półłanków 18, teraz osiadłych ćwierci 6 [221]*.

Zatem inwentarze lustracyjne wsi chełmskich z XVII wieku są w znacznej mierze rezultatem transformacji wypowiedzi mówionych zrealizowanych w oficjalnej, instytucjonalnej sytuacji komunikacyjnej na tekst pisany, który po zakończeniu procedury lustracyjnej był dostępny jako czystopis sejmowi Rzeczypospolitej. W tejże wersji tekstowej wspomniane inwentarze jako składniki dokumentacji lustracyjnej określonej ziemi są przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych, stanowiąc część składową Archiwum Skarbu Koronnego⁸.

Używany w operatach lustracyjnych termin urzędowy „inwentarz” (znany w polszczyźnie od 1559 roku, z łac. *inventarium* ‘spis rzeczy znalezionych, zwłaszcza majątku ruchomego pozostałego po zmarłym’) miał w XVI wieku znaczenie następujące: ‘spis majątku, księga zawierająca spis przedmiotów ruchomych i nieruchomych wchodzących w skład majątku, także spis dochodów’, co poświadczają ówczesne teksty urzędowe, np. „Vrzędnik káždy z nowego w Iešieni ma Inwentarz łpiláć wšyftkiego co sie rodzi w gumnie w obozrze w ogrodzie w ładu ná polu w łizárnicy y wšzędý kędy iedno rzecz okaże” (A. Gostomski, *Gospodarstwo*, 1588¹⁰). Także we współczesnej polszczyźnie

⁶ *Lustracja województwa ruskiego 1661–1665*, cz. 1, *Ziemia przemyska i sanocka*, wyd. K. Arłamowski, W. Kaput, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. XXVIII.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, s. XLI.

⁹ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000, s. 558.

¹⁰ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. 8, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 578.

termin „inwentarz” zachowuje to dawne znaczenie: ‘spis faktycznych składników majątku jednostki gospodarczej; także: księga, dokument zawierający taki spis oraz naukowo opracowany rejestr zabytków sztuki’¹¹.

Dawne inwentarze to wedle Zygmunta Glogera:

„urzędne popisanie rzeczy należonych na dziedzictwie abo w pomieszkaniu zmarłego lub dłużnika”. Do inwentarza folwarcznego liczone były nietylko rzeczy martwe, jak: zaprzęgi, sprzęty i narzędzia, ale przede wszystkim zwierzęta żywe, jak: konie, woły, krowy, owce, świnie i drób, a stąd zwierzęta powyższe nazywane są także inwentarzem (lub rdzennie po polsku: dobytkiem, żywiną, żywiołem). [...]. Inwentarze w ogóle spisywano porządnie i dokładnie. W tychże zbiorach znajduje się w formie olbrzymiej księgi inwentarz wszystkich dóbr, pałaców, klejnotów itd.¹².

W operacie lustracyjnym wsi chełmskich wszystkie inwentarze są inicjowane i wyodrębniane metatekstowym składnikiem ramy tekstowej, który spełnia rolę **tytułu**.

Niezależnie od tego czy podlegające lustracji wsie były dzierżawami jednostkowymi, czy wchodziły w skład dzierżawionego kompleksu kilku wsi otrzymywały w inwentarzach indywidualne nominacje tytułowe, np.: *Wieś Żółtance* [186], *Wieś Stołpie* [196], *Wieś Czulczyce* [197], *Wieś Petryłów* [200], *Wieś Błonie pod miastem* [189], *Wieś Wola Petryłowska* [201], *Połowa wsi Serebryszcza nazwanej* [204], *Połowa wsi Lesnowicz nazwana Królewska* [208], *Wieś Stolno Zabuzę nazwana* [210], *Wieś Ossowa Wola* [211], *Wieś Siedliszcze* [213], *Wieś Dypułytycze* [219].

Dzierżawy obejmujące kilka wsi miały w spisie inwentarzowym **tytuł zbiorczy**, który zawsze poprzedzał tytułowe nazwy poszczególnych wsi, np.: *Dzierżawa Nowosiółki cum villis Stołpia, Krzywa Wola, Czulczyce et Sajczyce* [194], *Wieś Ruda Wyższa, Ruda Niższa i połowa wsi Serebryszcza* [202], *Dzierżawa Stolno* [209], *Dzierżawa JMP Pana Gottarda Butlera* [217]. Takim tytułem opatrzone również majątności wiejskie starostwa chełmskiego: *Wsi do starostwa chełmskiego należące* [186].

W inwentarzach wsi chełmskich wewnętrzną segmentacją tekstową, wynikającą z odrębnego zestawiania dochodów w folwarkach, inicjowana jest precyzującym **śródtytułem**, który jest elementem hierarchicznej struktury tytułowej, np.: *Urodzaj folwarku nowosieleckiego. Exclusa decima. Korzec miary chełmskiej* [198], *Folwark ochoski. Exclusa decima. Korzec miary chełmskiej*

¹¹ *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, t. 14, Poznań 1994, s. 357; por. też *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1, Warszawa 1988, s. 894.

¹² Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1985, s. 276–277.

[202], *Urodzaj folwarkowy. Miara krasnostawska* [206], *Urodzaj w Dypułykach. Exclusa decima. Miara chełmska* [220]. Taką rolę spełnia też nazwa *Skopczyzna*¹³ [222], tytułująca szczegółowe rozliczenie tej powinności z urodzaju we wsi Żmudź.

Zastosowane przez pisarza lustracyjnego lakoniczne tytuły w inwentarzach wsi chełmskich mają status hasła indeksacyjnego niosącego przede wszystkim skondensowaną informację o zawartości tekstu inwentarzowego, a nominacja tego tekstu toponimem jest czytelnym sygnałem, że tytułowa wieś, zlokalizowana terytorialnie i administracyjnie, jest przedmiotem deskrypcji. Parafrazując tytuł znanego artykułu Walerego Pisarka (*Tytuł utworu swoistą nazwą własną*)¹⁴, można powiedzieć, że w analizowanym przypadku to *nazwa własna staje się swoistym tytułem*.

Struktura tytułów inwentarzy wsi chełmskich nie jest jednorodna, choć jest schematyczna i powtarzalna. Ich standardowe składniki to zwykle miano apelatywne *wieś* i nakierowana denotacyjnie nazwa własna tejże wsi, uzupełniana czasem dodatkowymi określeniami specyfikującymi, które wskazywały na miejscowy uzus nazewniczy, np. *Wieś Czulczyce*¹⁵, *Wieś Petryłów*, *Wieś Błonie pod miastem*, *Połowa wsi Lesnowicz nazwana Królewska*, *Wieś Stolno Zabuzę nazwana*. Bardziej złożone i zarazem rozbudowane są tytuły dzierżawionych kompleksów wsi, na które składa się zwykle termin urzędowy *dzierżawa* i szeregi toponimów lub nazwisko dzierżawcy, np. *Dzierżawa Nowosiółki cum villis Stołpia*, *Krzywa Wola*, *Czulczyce et Sajczyce*, *Dzierżawa Chotcze*, *Petryłów et Wola Petryłowska* [199], *Dzierżawa JMP Pana Gottarda Butlera*. Analityczną strukturę ma zazwyczaj śródtytuł antycypujący inwentarz folwarku znajdującego się w obrębie danej wsi, bo składa się nań określenie rodzaju dochodu wraz z lokalizacją folwarku, wyłączenie z dochodu folwarcznego dziesięciny, wyrażone w łacińskiej wersji językowej, i podanie regionalnej jednostki miary, np. *Urodzaj folwarku nowosieleckiego. Exclusa decima. Korzec miary chełmskiej*, *Urodzaj folwarku czulczyckiego. Exclusa decima. Korzec miary chełmskiej*, *Urodzaj w Dypułykach. Exclusa decima. Miara chełmska*.

Ze względu na czołową pozycję tytułów inwentarzowych, wyróżnioną też graficznie, trzeba przypisać im rangę strategiczną, gdyż „pełnią one funkcję

---

¹³ Znaczenie tego terminu w lustracji ziemi chełmskiej objaśnione zostało następująco: *Jest niemalo ról pustych po wsiach, które poddani zasiewają, a do zamku od 4 kop piątą kopę dają, nazywa się to skopczyzną* [262].

¹⁴ W. Pisarek, *Tytuł utworu swoistą nazwą własną*, „Zeszyty Naukowe WSP w Katowicach. Prace Językoznawcze” 1966, nr 3, s. 67–81.

¹⁵ Nie lokalizuję podawanych ponownie przykładów materiałowych numeracją stron z podstawy źródłowej.

nośników kontekstualizujących i antycypujących przebieg dyskursu¹⁶. Jednostkowa nazwa lustrowanej wsi bądź kompleks takich nazw zlokalizowanych w inicjalnej ramie metatekstowej zapowiada bez wątpienia inwentarz lustracyjny, a z drugiej strony sytuuje go w całej serii inwentarzy wiejskich, wypełniających operat lustracyjny ziemi chełmskiej¹⁷.

Obligatoryjnym składnikiem wszystkich inwentarzy wiejskich było **przedstawienie posesora królewskiej wsi władającego wsią lub wsiami**, który z jednej strony czerpał z nich dochody, a z drugiej strony miał z tytułu tych dochodów określone zobowiązania podatkowe wobec skarbu koronnego. Prezentacja ta dokonywała się, jak można sądzić z zachowanych inwentarzy, osobiście z jednoczesnym okazaniem przez dzierżawcę komisji lustracyjnej otrzymanych przywilejów królewskich. Podczas nieobecności posesora takiej dokumentacji nie okazywano, uzasadniając to jego absencją, np.: *Tej wsi posesorem jest WJP Jakub Michałowski, kasztelan biecki, wspólny z JMP Urszulą Kazanowską za przywilejem KJM, którego nam, ob. absentian JM, nie produkowano [206], Dzierżawa JMP Pana Gottarda Butlera. Podkomorzego koronnego Na którą prawa dla niebytości JM nie pokazano, w której są wsi te: Rostoka, Mołodutyn i Dypultycze, nigdy jeszcze nie lustrowane [217].*

Oznaczenie dzierżawcy wiejskich dóbr królewskich ma zwykle, ze względów dokumentacyjnych i identyfikacyjnych, kilka składników. Inicjuje je wyrażenie deiktyczne (zaimek z rzeczownikiem), które tworzy deskrypcję ostensywną w warunkach sporządzania inwentarza z natury, np.: *Tej dzierżawy jest posesorem WJMP Krzysztof z Potoka Potocki [194], Tej wsi jest posesorem JMP Franciszek Gorzkowski [201], Tej wsi posesorem jest WJP Jakub Michałowski [206], Tych wsi posesorską jest JMP Barbara Noskowska [292].* Przytaczany predykat *jest posesorem* wyznacza z kolei relację użytkownika majątku królewskiego wobec przedmiotu władania. Właściwa nazwa posesora jest również wieloskładnikowa, np.: *Tej dzierżawy jest posesorem WJMP Krzysztof z Potoka Potocki, krajczy Wielkiego Księstwa Litewskiego, starosta chełmski [194], Tej wsi jest posesorem JMP Franciszek Gorzkowski, podstarości krasnostawski, z JMP Anną Rejówną, małżonką swoją [201], Tej wsi posesorem jest WJP Jakub Michałowski, kasztelan biecki, wspólny z JMP Urszulą Kazanowską [206], Tej wsi Pliskowa i połowice wsi Lesnowicze jest posesorską WJP Konstancja Stanisławska, niegdy JW JMP Krzysztofa Koniecpolskiego, wojewody bełskiego, stryjskiego etc. starosty, pozostała małżonka [207].* Tę urzędową

¹⁶ U. Żydek-Bednarczuk, *Wprowadzenie do lingwistycznej analizy tekstu*, Kraków 2005, s. 171.

¹⁷ Por. A. Duszak, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa 1998, s. 128, 132; E. Malinowska, *Wypowiedzi administracyjne – struktura i pragmatyka*, Opole 2001, s. 69–70.

nazwę w najpełniejszej wersji tworzą takie komponenty, jak: a) oficjalny antronim, tj. imię i nazwisko (przy którym widnieje nieraz nazwa siedziby rodowej, która jest podstawą nazwiska: z *Potoka Potocki*); b) przynależna nobilitowanemu posesorowi ówczesna tytulatura¹⁸; c) nazwy pełnionych funkcji urzędowych i d) oznaczenia współużytkowników królewskiej, wskazujące zarazem koligacje rodzinne.

Określeniu posesora królewskiej towarzyszyło na ogół przywołanie, po okazaniu, oryginalnych lub oblatowanych w kancelariach miejskich akt w polskiej albo łacińskiej wersji językowej, ustanawiających prawo do władania majątkiem królewskim, np. *Tej dzierżawy jest posesorem WJMP Krzysztof z Potoka Potocki, krajczy Wielkiego Księstwa Litewskiego, starosta chełmski, za consensum KJM Władysława IV de data Varsaviae die 4 m. Augusti a. D. 1634, przy którym pokazano per oblatam ex castro Chelmensi ius communicativum WJMP Elżbiecie Duninównie Rajeckiej, małżonce JM, od terażniejszego króla JM Jana Kazimierza de data Grodnae die 4 m. Novembris a. D. 1654 dane una cum intromissione de actu et data in castro Chelmensi sabbato p.f.s. Matthiae Apostoli et Evagelistae proximo 27 II a. D. 1655 officiose suscepta [194], Tej wsi jest posesorem JMP Franciszek Gorzkowski, podstarości krasnostawski, z JMP Anną Rejówną, małżonką swoją za konsensum KJM Jana Kazimierza de data Varsaviae die 3. m. Aprilis a. D. 1655 ex cessione gen. Sigismundi Fredro, castellani Sanocensis, de actu et data Varsaviae feria 4 p. f. Visitationis BVM proxima a. D. 7 VII 1655 in actis Cancellariae Regni Minoris Metricos una cum intromissione recognita [201], Tych wsi posesorką jest JMP Barbara Noskowska primi nuptus Krzywczycka, secundi vero Krasieńska, castellana Ploecensis, ex privilegio iuris communicativi KJM Władysława IV cum gen. Joanne Krzywczycki, capitaneo olim Chelmensi, de data Varsaviae die m. Junii a.D. 1647 concessio. Quod privilegium non est productum, nisi oblate ex castro Chelmensi [202–203]. W przywołaniu tym pisarz lustracyjny wskazywał króla jako osobę ustanawiającą „konsens”, miejsce wystawienia dokumentu, jego szczegółową datację (dzień, miesiąc, rok), procedury przenoszenia dzierżawy majątkiem przez jej użytkowników i konstatację o intromisji. Zatem przenosił do inwentarza lustracyjnego z pierwotnego dokumentu urzędowego ustanawiającego władanie majątkiem wyłącznie te jego składniki, które nadawały mu moc prawną. Relacjonowanie wcześniej zaistniałych działań i stanów prawnych, warunkujących późniejsze decyzje instytucjonalne, które uwzględniają uprawnienia podmiotu, jest znamieną cechą dawnych*

---

¹⁸ Por. M. Cybulski, *Tytulatura w wybranych pamiętnikach polskich z XVI–XVIII w.*, w: *Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. urodzin*, red. J. Migdał, Poznań 2005, s. 87–95.

i współczesnych tekstów urzędowych¹⁹. W aktach potwierdzenia uprawnień presuponuje się również wolę podmiotu prawodawczego, który te uprawnienia nadał. Podmiot ten jest, jak o tym świadczą przytoczone przykłady, wskazywany jawnie w wyrażeniu predykatywnym: *za konsensem KJM Władysława IV, za konsensem KJM Jana Kazimierza*²⁰.

Część centralna siedemnastowiecznych inwentarzy wiejskich ma charakter rejestrowy i składa się z segmentów tekstowych, które przedstawiają majątność królewską jako źródło przychodów generujące, po odliczeniu kosztów, określone dochody, będące podstawą podatku kwarcianego należnego skarbowi królewskiemu.

W tejże części lustratorzy określali najpierw **powierzchnię, rodzaj i stan użytkowanej przez posesora królewszczyzny**, np.: *W tej wsi było podług lustracyjnej a. 1616 dworzyszcz 4, teraz osiadłych dworzyszcz 2 [168], W tej wsi było osiadłych pułanków 24, teraz osiadłych pułanków 4¼ [197], W tej wsi jest łąnów 6, osiadłych jest 3, pustych 3 [205], W tej wsi jest włók ex antiquo 29½, z których jedne pozarastały, drugie puste, a osiadłych 9¼ [210], W tej wsi było włók 30, z których jedne pozarastały, inne pusto leżą. Teraz osiadłych 10 [212], W tej wsi iuxta lustrationem a. 1627 było osiadłych półłanków 18, teraz osiadłych ćwierci 6 [221].*

W przedstawianiu gruntów królewskich wskazywano przede wszystkim na ich powierzchnię, mierzoną w łąnach i włókach, odgraniczano tzw. pustki od gruntów zagospodarowanych i przeciwstawiano na osi temporalnej (*było – jest teraz*) aktualny stan majątności monarszej, wyniszczonej po najazdach szwedzkich i kozackich, wobec stanu ujmowanego w inwentarzach lustracyjnych z pierwszej połowy XVII wieku.

Wszystkie wypowiedzi odnoszące się do stanu współczesnego lustratorom opierają w tym segmencie tekstowym na autopsji, podczas gdy odnoszące się do przeszłości opierają się na podstawie dokumentacyjnej (*W tej wsi iuxta lustrationem a. 1627 było osiadłych półłanków 18*). Wypowiedzi te o identycznej strukturze syntaktycznej inicjują każdą właściwą część rejestrową inwentarzy i stanowią powtarzalny, a zarazem paralelnie ukształtowany pod względem składniowym i leksykalnym sygnał jej otwarcia²¹.

Kolejnym składnikiem rejestru były znajdujące się na gruncie królewskim **budynki, budowle i urządzenia techniczne, tj. dwory, karczmy, młyny i stawy**.

¹⁹ I. Szczepankowska, *Język prawny I Rzeczypospolitej w „Zbiorze praw sądowych”...*, cz. 2, s. 142–145; por. E. Malinowska, *Wypowiedzi administracyjne...*, s. 71.

²⁰ Por. I. Szczepankowska, *Język prawny I Rzeczypospolitej w „Zbiorze praw sądowych”...*, cz. 2, s. 142–145.

²¹ Por. E. Malinowska, *Język w urzędach*, s. 84.

W szczegółowym inwentarzu **dworu** ujmowano:

– lokalizację i opis wyglądu zewnętrznego, np.: *W tej dzierżawie dwór albo pałac z kamienia murowany, ale jeszcze nie dokończony, bo niewszytek pobity i w jednym rogu do kuchni nie skończony [...]. Na tym pałacu bania blachą pobita, a na bani cudzoziemska osoba z alabartą [194], W tej wsi jest dwór; który teraz swym kosztem JMP dzierżawca zbudował [209],*

– liczbę, powierzchnię i rozmieszczenie pomieszczeń wewnątrz budynku dworskiego, np.: *W pałacu naprzód izba stołowa o pięci oknach, wzdłuż na łokci 16, a wszerz na łokci 12, ze stropem malowanym z piecem i kominem. Z stołowej izby z jednego boku 2 pokoje o jednym piecu z kominami i malowanymi stropy. Z drugiego boku komora, także murowana, na kredens bez połapu [194], Izba stołowa wielka, ex opposito druga izba pomniejsza, z niej kownata, pobok sień, pokój jeden i kownata. Z tegoż pokoju idąc, jest drugi poboczny pokój komnatą [209],*

– wyposażenie zabudowań dworskich, np.: *W tym wszystkim budynku, pod jednym dachem bez górnego mieszkania, okna w ołow, snycerską robotą, i drzwi bez zamków z zawiasami i z klamkami [194], W tych izbach piece, okna, kominy murowane wszystkie de novo stawiane [209].*

Zabudowania i budowle o funkcji gospodarczej zwykle tylko wymieniano bez ich szczegółowej charakterystyki, wskazując zarazem na wysokość przychodu przez nie wytwarzanego na rzecz posesora, którego obejmował podatek kwarciany, np.: *stawek jest pusty [186], młyn na arendzie u Żyda Dawida Ilka [186], karczma jest w tej wsi [189], Młyn jest w tej wsi, w którym nie często mielo [197], Młyn Serniawski pusty i staw zarosły [200], Szynek karczemy z młynkiem na jeziorku [200], Młynek na nim na wiosnę i w jesieni miele [201].* Przytoczone przykłady dowodzą, że pisarz lustracyjny ograniczał się tu do zwykłej konstatacji dla celów dokumentacyjnych i rachunkowych.

Po usytuowaniu przestrzennym i ujęciu tekstowym lustrowanej królewskiej wsi wiejskiej lustratorzy przedstawiali zarówno opisowo, jak i w jednostkach liczbowych w naturze bądź w pieniądzu **przychody posesora**, kategoryzując je wedle odrębnych źródeł.

Przychody posesora generowali ludzie wyodrębniani w tekstach inwentarzy wedle ich statusu społecznego, tj. czynszownicy, zagrodnicy, komornicy oraz chałupnicy, i zawodowego, tj. młynarze, arendarze, ogrodnicy, kowale, karczmarze, bartnicy oraz krawcy²².

---

²² Zróżnicowanie majątkowe i zawodowe ludności chłopskiej w późnym średniowieczu w województwie lubelskim omówił G. Jawor, *Ludność chłopska i społeczności wiejskie w województwie lubelskim w późnym średniowieczu. Schyłek XIV – początek XVI wieku*, Lublin 1991.

Obciążenia czynszowników (gospodarstw kmiecych) na rzecz posesora przedstawiano następująco, np.:

W tej wsi było włók 30, z których jedne pozarastały, inne pusto leżą. Teraz osiadłych 10.

Czynszu z włóki dają per fl. 1... 10/0

Owsa z włóki dają per 1, przychodzi kor. 10 per fl. 1/6 ... 12/0

Chmielu po kor. 1, przychodzi kor. 10 per 0/24 ... 8/0

Wymiaru z włóki dają żyta kor. 1¼, przychodzi kor. 12½ per fl. 2 ... 25/0

Kapłonów z włóki dają per 2, przychodzi kapłonów 20 per 0/6 ... 4/0

Kur prostych z włóki per 2, przychodzi kur 20 per 0/3 ... 2/0

Jajec z włóki per 20, przychodzi jajec kop 6/40, kopa per 0/10 ... 2/6/12

Za jałowicę dają ze wszystkiej wsi ... 7/0 [212]

W tej wsi bywało osiadłych pułanków 11¾, teraz osiadłych półłanków 5, z których każdy pługiem swym robi w tydzień 4 dni lecie, a zimie, do czego którego obróca, także 4 dni w tydzień; a kto zaś tylko czwierc zasiewać będzie, tedy po dwa dni pługiem swym lecie, a zimie także po 2 dni robić powinien.

Czynszu z pułanku powinni dawać per 0/12 ... 2/0

Owsa z pułanku po korcu, przychodzi owsa kor. 5 per fl. 1/6 ... 6/0

Kapłonów z pułanku po 2, przychodzi kapłonów 10 per 0/6 ... 2/0

Gęsi z pułanku po 2, przychodzi gęsi 10 per 0/8 ... 2/20

Jajec z pułanku 12, przychodzi jajec kop 1 per 0/10

Przędze powinni uprząć łokci 12, a kto czwierc zasiewać będzie, tedy połowę, jako czynszu, tak owsa, kapłonów, jajec i przędze dać powinien [220].

Daninę chałupników przedstawiano następująco, np.: *Chałupników tylko jest, co się świeżo zeszi, 6; dzień tylko w tydzień o chlebie dworskim pieszo pomagają* [201], *Chałupników 4, robią po dniu w tydzień, dzień per 0/3, uczyni za dni 4 od czterech ... 20/0* [208].

Przychód posesora wytwarzany przez zagrodników ujmowano następująco, np.: *Zagrodników w tej wsi jest 4, czynszu dają per 0/6, facit od nich 0/24* [196], *Zagrodników jest 11, czynszu dają per 0/6, facit od nich 2/6* [197], *Zagrodników pieszych 8. Czynszu dają per 0/6 ... 1/18* [200].

Zobowiązania komorników przedstawiały się następująco, np.: *Komorników 2, ci robocizny za pańskim chlebem w tydzień 2 dni robią* [186], *Komorników w tej wsi jest 6, ci żadnych pdatków nie mają, jeno do dworu, kiedy potrzeba iść, mają robić, jako lecie do ogrodów o chlebie dworskim* [187], *Komorników jest 2. Ci po jednym dniu robią* [188], *Komorników tam jest 3, ci dzień w tydzień pańszczyzną robić powinni o strawie dworskiej* [218].

Na rzecz posesora królewskiej wsi wiejskiej przychód wytwarzali także ludzie następujących profesji:

– **arendarze**, np.: *Młyn na arendzie u Żyda Dawida Ilka, który o 3 wsi i o młyny z JMP starostą postanowił, to jest karczma strachostawska, rozdzielowa i strupińska* [186], *Z młyna, karczmy, spaśnego, grobelnego i składnego solnego dają arendy podług kontraktu ... 200/0* [203],

– **młynarze**, np.: *Młynarz na trzeciej mierze postanowiony i grunt pewny należy do tego, z którego mielnik daje ... 0/12* [187], *Młyn nie często miele, wy-daje mielnik na rok wymiaru zboża kor. 2 per fl. 2 ... 4/0* [198], *Łukasz mielnik, czynszu daje ... 2/0* [211],

– **karczmarze (szynkarze)**, np.: *Karczma jest w tej wsi, czyni na rok ... 20/0/0* [189], *Karczma na rok czyni, gdy arendarza nie masz ani karczmy, ale chłop szynkuje* [195], *Karczmy tu niemasz, tylko chłop dworskie szynkuje piwo, którego zysku kładzie się 20/0* [198], *szynk karczemny z młynkiem na jezior-ku ... 30/0* [200], *karczma w tej wsi na rok czyni ... 30* [208],

– **ogrodnicy**, np.: *Ogrodników w tej wsi 14, czynszu płacą po gr 6, facit od nich 2/24* [198], *Ogrodników jest 7, czynsz dają per 0/6, facit od nich ... 1/12* [198],

– **bartnicy**, np.: *Dani miodowej bartnicy na rok dają rączek 2, rączka per fl. 4 ... 8/0* [197], *Dani miodowej bartnicy dają rączek półtrzeci, rączka per fl. 4 10/0* [197], *Za dań miodową dają bartnicy ... 50/0* [204],

– **kowale**, np.: *kowal daje ... 2/0* [212], *kowal daje czynszu ... 5/0* [213],

– **krawcy**, np. *krawiec ... 1/0* [212].

W rejestrze lustratorzy ujmowali też **przychody uzyskiwane w wyniku działań grupowych**, np.: *Stróżne pszenice, kiedy ich do straży nie będą pociąg-ać ze dworu, dawać powinni po ćwierci, przychodzi kor. 1½ per fl. 3 ... 4/15* [221], *Z stawu daje gromada czulczycka i sajczycka ... 100/0* [197].

Spisowi inwentarzowemu w operacie lustracyjnym podlegały także dobra, które z różnych powodów nie przynosiły przychodu posesorowi, np.: *Stawek jest pusty nic nie czyni* [186], *Insze stawki spustoszały* [200], *Pułanków pu-nych było 10½, te na folwark obrócone, którego przedtem w tej wsi nie bywało* [202], *Stawy nic nie czynią, które pozarastały chwaszczem* [204].

W spisie tym rejestrowani byli także wybrańcy zwolnieni z danin, którzy pełnili służbę wojenną na rzecz Rzeczypospolitej, np.: *Wybrańiec za przywi-lejem KJM i podług prawa wolności ma, a służbę wojenną odprawuje* [196], *Wybraństwo jest w tej wsi, które trzyma Borys i Kość Baranowie; siedzi na rolę; od wszelakich robot, podatków i powinności wolni. Służbę tylko wojenną pieszo odprawować powinien. Wolne robienie piwa i gorzałki na swoją potrze-bę mają* [210], *Wybraństwo, jest w tej wsi, które trzyma Hryc, Romanów syn,*

siedzi na włóce rolęj, od wszelkich robót, podatków i powinności wolen, służbę tylko wojenną pieszo odprawować powinien [211].

Z przytoczonego materiału tekstowego wynika, że na przychody posesora królewskiej ziemi składała się praca ludzka (tzw. pańszczyzna), danina w naturze i przychody ujmowane w pieniądzu.

Tzw. **urodzaj folwarkowy**, czyli dochód dzierżawcy gospodarstwa folwarcznego, liczony w miarach regionalnych, przedstawiany był przez pisarza lustracyjnego w sposób tabelaryczny, np.

	Urodzaj folwarku czułyckiego. Exclusa decima.							
	Korzec miary chełmskiej							
	Crescentia Omłot Wysiew Victus Resta Taxa [summa]							
	Kop							
Pszence ozimej	72/48	36	8	4	24	3/0	72/0	
Żyta	54	31½	10	10	11½	2/0	23/0	
Jęczmienia	20/42	11	3	2	6	2/0	12/0	
Grochu	27	13½	4	2	7½	3/0	22/15	
Owsa	37	72	15	12	46	1/6	55/6	
Tatarki	5	1½ ta na wysiew wyszła [198]						
	Urodzaj folwarkowy. Miara krasnostawska							
	Crescentia Omłot Wysiew Victus Resta Taxa [summa]							
	Kop							
Żyta	95	47½	7½	6	34	2/0	68/0	
Pszence	140	70	10	5	55	3/0	165/0	
Jęczmienia	19	9½	1½	2	6	2/0	12/0	
Grochu	10	5	1	1	3	3/0	9/0	
Tatarki	15	7½	1½	1	5	1/20	8/10	
Owsa	30	15	3	3	9	1/6	10/24	
Siana brogów	3	0	0	1	2	10/0	20/0	
	Z pustych łąk dają fl. 8 [207].							

W tabelach rozliczeniowych z urodzaju folwarkowego uwzględniano **źródła przychodów** (np. rodzaje zasiewów określonym zbożem, m.in. żyto, pszenica), **przychody** (liczbowo ujmowane zbiory, tj. crescentia, omłot), **koszty uzyskania przychodu** (tj. wysiew, victus) i sumarycznie otaksowane **dochody**.

W **finalnym** segmencie inwentarzy wiejskich znajdują się rozliczenia sumaryczne, na które składają się w poszczególnych operatach zróżnicowane pozycje rachunkowe, tj.:

– **suma przychodów wiejskich**, np.: *Summa prowentu z tej wsi facit fl. 52/3/3, Summa ze wsiów prowentu fl. 331/27/15 [198], Summa z tej wsi na rok facit fl. 188/6 [208],*

– **suma dochodów z folwarku**, np.: *Summa prowentu z tego folwarku facit 184/121* [198], *Summa prowentu z folwarku fl. 183/20* [201], *Summa prowentu z folwarku facit fl. 161/15* [204],

– **sumaryczne zestawienie przychodów wiejskich i dochodów folwarcznych**, np.: *Summa summarum wszystkich dochodów in genere dzierżawy nowosieleckiej facit 945/24/15* [199], *Summa ze wsi i folwarku prowentu facit fl. 356/11* [207], *Summa summarum wszystkich prowentów i dochodów dzierżawy stolińskiej facit fl. 3651/28/3* [214], *Summa summarum z tych 4 wsi Rostoki, Lipinek, Mołodutyna, Dypułytycz i 3 folwarków facit fl. 1082/26* [220],

– **suma kosztów i opłat** pomniejszających przychód (wedle ówczesnej nomenklatury lustracyjnej: *prowent* i *dochód*), np.: *Stąd wytrąciwszy na urzędnika f. 32. Na unkoszty dworu nowosieleckiego i z inszymi budynkami, który de novo swym kosztem JMP starosta wystawił i dalej po dziś dzień coninuat, jako się wyżej opisało, wytrąca się zł 300* [199], *Stąd wytrąciwszy na urzędnika fl. 30. A że się nie mogło zrobić żniwo swemi poddanemi, tedy na najem żniwiarzów kładzie się fl. 50* [202], *Stąd wytrąciwszy: na podstarościego stolińskiego i urzędników dwóch fl. 100/28/3. Na dwór, który kosztem swym zbudował JMP dzierżawca fl. 500. Na dziesięcinę, którą także JMP dzierżawca płaci gotowemi pieniędzmi, fl. 300* [214],

– **ostateczna kwota dochodu** wyrażona pieniędznie, która stanowiła podstawę do wyliczenia podatku kwarcianego, np.: *Restat summy fl. 243/20* [202], *Restat summy, od której kwarta ma być płacona, fl. 377* [209], *Restat summy, od której kwarta ma być płacona, facit fl. 673* [205].

***

Sytuacja komunikacyjna procedury lustracyjnej, w której realizowały się tekstowo siedemnastowieczne inwentarze wiejskie, miała stały i powtarzalny zestaw parametrów w każdej z lustrowanych wsi chełmskich. Lustratorzy wypełniali swoją misję urzędową powierzoną im przez sejm Rzeczypospolitej, rejestrując komunikaty przedstawiane im ustnie i pisemnie, które stały się podstawą rękopiśmiennego inwentarza, wchodzącego jako czystopis w skład operatu lustracyjnego całej ziemi chełmskiej należącej do województwa ruskiego. Stałość i powtarzalność składników tej sytuacji komunikacyjnej determinowała ostateczny kształt każdego komunikatu językowego, który był jej wytworem.

Innym, nie mniej istotnym determinantem tego komunikatu był urzędowy punkt widzenia i sposób kategoryzowania przedmiotu inwentarzowego²³, który podlegał majątkowo-rachunkowej atomizacji w określonym przedziale temporalnym, umożliwiającej lustratorom finalne wyliczenie jednostkowego, a potem sumarycznego *prowentu* osiąganego przez posesora królewskiej ziemi.

Wyliczenia rachunkowe tego dochodu i wcześniejsze konstatacje określające składniki majątkowe jako asertywne akty mowy stawały się z kolei w finalnej części inwentarza wiejskiego podstawą prawną intencjonalnego aktu mowy o charakterze dyrektywnym²⁴, który formułą nakazową *kwarta ma być płacona* nakładał na posesora królewskiej ziemi obowiązek podatkowy.

Siedemnastowieczne inwentarze wiejskie standaryzowały się w realizacji tekstowej przez występowanie w nich stałych i powtarzalnych komponentów tekstowych²⁵, takich jak: terminologia urzędowa, paralelne konstrukcje syntaktyczne, formuły inicjalne i finalne czy struktura kompozycyjna tekstu, która wypełniała uniwersalną formułę obrachunkową dla celów podatkowych: $\text{przychód} - \text{koszty uzyskania przychodu} = \text{dochód}$ jako podstawa do opodatkowania. Konstytutywną jednostką tej struktury, która porządkuje ze względów praktycznych w formie deskrypcji zredukowanej²⁶ materię inwentarzową, jest kategoryzujące ujęcie wyliczeniowe²⁷, uwzględniające grupy ludzi, nieruchomości, ruchomości i przychody lub dochody wyrażane w naturze oraz pieniądzu.

Inwentarz wiejski z XVII wieku jako schemat (wzorzec) tekstowy tkwiący w świadomości językowej ówczesnych urzędników państwowych i znajdujący umocowanie prawne w tzw. instrukcjach skarbowych kumuluje w maksymalnym zakresie jednolite i powtarzalne składniki wypowiedzi urzędowej, zbliżając się w ten sposób do inwentarzy współczesnych, które preferują ujęcia tabelaryczne i formularzowe.

---

²³ Por. J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin 2009, s. 24–25.

²⁴ Por. A. Awdziejew, *Pragmatyczne podstawy interpretacji wypowiedzi*, Kraków 1987, s. 103–104.

²⁵ Stałą budową i wewnętrzną spójnością charakteryzowały się też inwentarze mieszczan poznańskich z XVI i XVII wieku (K. Banderowicz, *Koneweczek osiem sztuk i mycka akсамitna...*, s. 50).

²⁶ Por. B. Witosz, *Pragmatyczny wymiar opisu*, w: *Tekst. Problemy teoretyczne*, red. J. Bartmiński, B. Boniecka, Lublin 1998, s. 200–201.

²⁷ Por. J. Przyklenk, *Staropolska kronika jako gatunek mowy*, Katowice 2009, s. 141–143.

Józef Kość

Textual Standardization of Rural Inventories in 17th Century

Textual Standardization of Rural Inventories in 17th Century occurred in the process of official language communication during the inspection of royal land manors, which was conducted between 16th and 18th centuries. The repetitiveness and stability of structure of this process of language communication, and the official conceptualization of inventoried stock, as well as the inspectors' intention to be communicative, shaped the 17th-century standard inventory, which consisted of stable textual components, i.e. official terminology, parallel syntactic structures, initializing and finishing formulae, and composition of text, which conformed to the universal accounting formula used for tax purposes: revenue – cost = income under taxation. The constitutive unit of this structure, which for practical purposes reduced description of listed objects, is a categorizing inventory including groups of people, properties, objects, and sources of income in money and in kind. The 17th-century rural inventory, as a textual pattern embedded in the language consciousness of state officials and reinforced legally by treasury instructions, cumulates the uniform and repetitive forms of official language, and approaches the modern form of inventory, which prefers tabular and form-based approaches.

KEYWORDS: textual standardization, inventory, textual pattern, reduced description.

dr hab. Józef Kość prof. UMCS – Zakład Historii Języka Polskiego i Dialektologii, Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; specjalizacja: historia języka polskiego, dialektologia historyczna.